

Шухрат СИРОЖИДИНОВ

АМОЛОТ YO'LI - RIYOZATDIR

Чахорёр халифалар давридан сўнг Сурия, Ироқ ва Миср амирликларида дунёвий ҳаётнинг устуворлашгани дин ҳаётининг мазмунига айланган кишиларни жамиятдан четлашишга мажбур қилди. Чунки Пайғамбар алайҳиссалом ишини давом эттиришга бурчли бўлган амир ал-муъмининлар шариатдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ўтган, ҳашаматли ҳаёт ва айш-шарат ижтимоий идеалга айлана бошлаган эди. Тақводорлар жамиятда тобора илдиз отиб бораётган нафс балосидан сақланишнинг ягона йўли тоғ-тошларга чиқиб кетиш ва ғорларда яшаш деб билди. Улар зоҳидлар деб аталди. Зоҳидлик, зоҳидлик узлатга чекиниш демакдир. Суфийлик ҳам асли зоҳидликдан бошланган. Ташқи муҳитдан узилиб, қалб ҳаловатига эришган зоҳидлар Пайғамбар алайҳиссалом Ҳиро тоғида хилватда ўтирганидек, кечаю кундуз Оллоҳнинг зикри билан машғул бўлган. Чилладаги зоҳидлар йиллар давомида тинимсиз ибодат қилиб, натижада каромат соҳибига айлана борган. Илмий адабиётларда бу тоифа мистиклар деб аталади. Биз уларни валийлар, суфийлар дейишга одатланганмиз.

Эътиборга олиш жоизки, Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги мистиклар Х асрнинг охирларигача ҳам суфий деб аталмаган. Бунинг сабаби бор эди. Уша даврларда суфий деганда фақат Ироқда, унинг Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарларида шаклланган мистик гуруҳлар тушунилган. Тасаввуф таълимотига бағишланган дастлабки икки асар — Қалободийнинг (вафоти 990 йил) "Китоб ат-таарруф" ва Саррожнинг (вафоти 988 йил) "Китоб ал-Лума" асарларида, асосан, Бағдод мактаби вакиллари ҳақида маълумот келтирилгани ҳам шундан далолат беради. Уша даврларда суфийларнинг айримлари халифаликнинг дунёвийлашувига мутлақо бефарқ бўлиб, ирфоний ғояларга берилган эди. Баъзилари эса, шариат пешволари билан жиққамушт бўлар, бир-бирини динни сустлаштиришда айблар эди. Шариат олимлари суфийларга бидъатни ёювчи ботил гуруҳ сифатида қараса, суфийлар шариат уламоларини нафс балосига учраган ва исломни заифлаштирган тоифа, деб айблар эди.

Бу даврда Эрон ва Марказий Осиёдаги улуг тақво соҳиблари, валийлар турли номлар билан, жумладан, аҳли маърифат, аҳли

закифат, оринлар, солиқлар, зоҳидлар, фақирлар, ҳакимлар, маломатийлар деб аталган. Булар орасида суфийларга ўхшаб уюшган жамоа фақат маломатийлар эди.

Маломатийлик Хуросоннинг Нишопур шаҳрида IX асрда вужудга келган. Маломатийлик ҳаракатининг бошланишига худди Ироқдаги каби ана шу даврда Нишопурда ҳам авж олган дикий-мазҳабий келишмовчиликлар сабаб бўлган. Тарихдан маълумки, ўша вақтларда Нишопур ғарбда Бағдодга, жануби-ғарбда Шероз ва Форс кўрфазига, шарқда Марказий Осиё ва Хитойга бориладиган савдо йўли чорраҳасида жойлашгани боис Хуросоннинг Марв, Хирот ва Балх каби марказий шаҳарларидан ҳисобланар эди. У тоҳирийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида (820-873 йиллар) пойтахтга дилантирилди.

945 йилда Бағдод бувайҳийлар қўлига ўтиб, суннийлар таъқиб остига олина бошлагач, Нишопур амалда сунний жамоанинг бош шаҳри бўлиб қолди. Сунний олимлар, хунармандлар, тожирлар Нишопурга оқиб кела бошлади. Ислом оламидаги турли илмий, фикҳий-мазҳабий, фалсафий ва суфий мактабларнинг мунозара майдони Нишопурга кўчди. Уламонинг катта даъволар билан турли назарияларни илгари суриши, шариат пешволарининг ҳукмдорлар эътиборидан қолмаслик илинжида ҳийлаи шаръийга ўтиши юксак билим ва пок имонга эга теран фикрловчи диндорларнинг ички норозилигини уйғотди. Улар жамиятда тобора ёйилиб бораётган иллатлардан қочиш учун зоҳидлардан фарқли йўл тутди. Яъни, баҳсларда сукут сақлаш, дин олими шаънига номуносиб ҳисобланган хатти-ҳаракатлари билан риёдан сақланишга уринди. Шу боисдан улар суфий деб номланмади. Бироқ, барибир, суфийлар каби шариат пешволарининг жиддий зарбасига учради. Шариат аҳли томонидан ёғдирилган аёвсиз маломатлар уларни маломатийлар номи билан машҳур қилди.

IX асрга келиб, Бағдоддаги суфийлар жамоаси Ироқ маънавий ҳаётида етакчи кучга айлана бошлади. Боязид Бистомий (вафоти 874 йил) ва Жунайд Бағдодий (вафоти 910 йил) шахсиятлари ислом олами мистиклари идеалига айланди. Суфийларга нисбатан муносабат ўзгарди: беписандлик ўрнига эҳтиром кўрсатила бошлади. Нишопурлик олим Абу Абдураҳмон Суламий (вафоти 1021 йил) биринчилардан бўлиб, Хуросон мистикларини суфийлар қаторига қўшишга уринди. У "Табоқат ус-суфий" тазкирасида Нишопурдаги уч маломатий мактабининг бирини бошқарган Абу Усмон Ҳирийнинг (вафоти 910 йил) Бағдодда таълим олган суфий бўлганига урғу бериб, маломатийларни суфийларнинг бир тоифаси қилиб кўрсатди. Шу тариқа, Хуросон суфийлари тарихи янада илгарироқ давр, машҳур мистик, Нишопур маломатийлик ҳаракатининг асосчиси Ҳамдун ал-Қассор номи билан боғланди.

Суламий "Суфийлар табақаси" асари муқаддимасида муулмон мистикларини "ҳол арбоблари" (арбоби аҳвол) деб атайди. Китобга табаъ тобеъиндан бошлаб ўзининг замонасигача маълум ва машҳур бўлган улуғ тақводорларни, жумладан, валий даражасига кўтарилган барча маломатийларни киритади.

Суламийнинг маломатийларга бағишлаб ёзган "Рисолаи маломатийа" асари ҳам бор. Унда суфийлар ҳақида гапирганда, "ҳос аҳли" атамасини ишлатса, маломатийларни "хоссат ул-хосса", яъни "хосларнинг хоси" деб улуғлайди.

Шундай қилиб, XI асрдан бошлаб Бағдод ва Хуросон мистик мактаблари ўртасига ворисийлик чизигини тортиш бошланди. Бу жараён Қушайрийнинг "Рисолаи фи илм ал-тасаввуф", Ҳужвирийнинг "Кашф ал-махжуб" асарларида изчил давом эттирилди. Кейинги даврларда барча мистик мактаб ва

Сифатлар тасаввуф номи остида умумлаштирилди. Тасаввуф диний-ирфоний билишнинг етакчи таълимотига айлангандан сўнг нафақат Бағдод ва Хуросондаги мистик жамоалар, балки суфий бўлмаган тақводор ва билимдон олимлар ҳам суфийлар деб атала бошланди. Суфийларнинг ижтимоий нуфузи шу даражада юксалдики, илгари яшаб ўтган олимлар ҳақидаги хотираларда, аслида суфий бўлмаса ҳам уларга суфий сифатини қўшиб улуғлаш анъанага айланди. Шу жараёнда моддий манфаат юзасидан ўзини суфий кўрсатишга уринган нопок таъмагир кимсалар ҳам кўпайди. XV асрга келиб, асл суфийларни сохта суфийлардан ажратиш замоннинг долзарб муаммосига айланган шекилли, улуг мутафаккир Абдураҳмон Жомий “Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс” тазкираси муқаддимасида суфийларнинг тоифа ва даражаларини батафсил тасниф этиб берди.

Жомий мазкур асарида тасаввуф аҳли даражаларини уч табақага бўлиб кўрсатади. У суфий деб аталишга фақат олий табақага юксалган тақводорлар, яъни валийликка етишган инсонлар лойиқ, деб ҳисоблайди. Валийликнинг ўзи ҳам икки турга — “валояти авом”, яъни барча мўъминларга хос валийлик ва “валояти хоса”, яъни хос кишиларга мансуб валийликка ажратилади.

Муаллиф валояти авом ҳақида батафсил тўхталмаган. Бу ўринда у тариқат пешволари, хусусан, нақшбандия пирларининг “ҳар бир кишида валийлик хислати мужассам” деган ақидасидан келиб чиқиб, шарҳга ҳожат сезмаган бўлиши мумкин. Алломанинг диққати, асосан, “хослар валояти”ни тушунтиришга қаратилган. Тазкирада айтилишича, хосларга мансуб валийлик тасаввуф аҳли табақаларининг энг юқори, олий поғонасида турувчи арбобларда зоҳир бўлади. Жомий уларни “восиллар”, яъни Оллоҳ васлига ноил бўлганлар ва “комиллар”, яъни камолотга эришганлар, деб атайди.

Олий табақа восиллик ва комиллик мартабасига етишган муқарриблар, яъни Оллоҳга яқинлик ҳосил қилганлар табақасидир. Жомий бу табақа вакиллари Пайгамбаримиздан кейин турувчи зотлар эканини қайд этиб, уларни ҳам икки тоифага ажратади: “Биринчисини, машойих дерлар”. Машойихлар Расулulloҳга эргашишда камолот даражасига етиб, вусул мавқеига муяссар бўлгандир. Ушбу мақомда уларнинг зиммасига халқни Расулulloҳ суннати асосида тарбиялаш юклатилган. Улар “комили мукамал” инсонлардир. Улар “айни жамъ”да ғарқ қилиниб, тавҳид шарафига мушарраф этилгандан сўнг халқни наҳот сари етаклаш ва камолот даражаларини ўстириш учун ортга, яъни жамиятга қайтарилгандир.

Иккинчи тоифа мажзублар тоифаси. “Камолот даражасига эришгандан сўнг улар фано бағрида шундай ночор аҳволга тушиб ҳалокатга учрадики, улардан на хабар, на из қолди. Уларга халқ орасига қайтиш насиб қилмади. Васлга эришган бу тоифага халқни тарбиялаш вазифаси топширилмади”, деб қайд этади Жомий.

Ўрта табақа муқаррибликка номзод бўлган сулук аҳли табақасидир. Жомий унга олти тоифани киритади. Булар — мутасаввифлар, маломатийлар, зоҳидлар, факирлар, ходимлар ва обидлардир. Жомий мутасаввифлар ва маломатийларни бошқалардан юқори қўяди ва уларни Олий мақсадга интилувчилар деб атайди. Улар илоҳий ҳақиқатни изловчилардир. Қолган тўрт тоифа Оллоҳ жамолини кўришни истовчилардир (муридони важҳуллоҳ). Уларнинг олий мақсади жаннат даъвоси ва охират савобидан умидворликдир.

Жомий ҳар бир тоифага хос белгиларни аниқ ва равшан тушунтириб ўтади. Масалан, мутасаввифлар шундай жамоаки, нафснинг баъзи сифатларидан қутулган, суфийларга хос айрим ҳол ва васфларга эришиб, руҳоний йўлнинг ниҳоясига етай деб қолган. Аммо ҳануз нафсни батамом мағлуб эта

олмаган. Шунинг учун ахли қурб бўлган суфийларнинг вусули даражасига ета олмаган. Суфийлар ва мутасаввифлар шу жиҳатларга кўра бир-биридан фарқланади.

Маломатийлар Оллоҳга ихлос ва садоқат қондасига қаттиқ риоя қилади ва тоат-ибодатини халқдан яширишга уринади. Солиҳ амалларни бажаришни бурч деб билади. Улар учун тоат-ибодат ва солиҳ амалларни халққа кўз-кўзлаш риёкорликдир. Буни Жомий мухтасар тарзда: "Маломатийлар шундайки, яхши ишини кўрсатмас, ёмон ишини яширмас", дея ифодалайди. Мутафаккирнинг фикрича, бу тоифа ҳар қанча азиз ул-вужуд, шариф ул-ҳол бўлмасин, моддий дунё пардаси (ҳижоби вужуди хилқат) уларнинг назаридан батамом кўтарилмаган. Улар ўз аъмол ва аҳволини қанчалик яширса ҳам, аммо вужудий ва нафсоний истаклардан батамом холи бўлолган эмас. Ана шу нарса уларга Тавҳид жамолини мушоҳада этишга монелик қилади. Уларни суфийлардан ажратиб турадиган жиҳат шуки, Оллоҳ жазбаси суфийларни "Мен"идан ва моддий дунёдан батамом айириб ташлаган. Шу сабабдан суфийлар тоат-ибодат ва эзгулик бобида рухонияти ва вужуди орасида фарқ сезмайди. Улар моддий олам таъсиридан ҳимояланган. Ҳақ тооло суфийларни ўзига шундай қаратиб қўйганки, уларнинг назари Ундан бошқага тушмас. Лозим топса, тоатларини яширади, зарурат сезса, ошкор қилади. Улар Оллоҳнинг хос бандаларидир.

Зоҳидлар шундай тоифаки, иймон нури билан охираат жамолини мушоҳада қилади. Дунёни қабиҳ деб билади ва унинг зийнатидан воз кечади. Таркидунё қилади. Уларнинг суфийлардан фарқи шуки, зоҳиднинг жамиятдан юз буриши нафсининг истаги билан бўлади. Зотан, жаннат талаби — нафс талабидир. Суфий эса Оллоҳ жамоли истагида икки оламдан воз кечган. Демак, зуҳдда ҳам юксак мартабага эришгандир.

Ушбу таърифлардан Жомийнинг мутасаввиф ва маломатийларга алоҳида эҳтиром билан қарагани сезилади. Айни эҳтиромни фақирлар ҳақидаги бўлимда ҳам кўриш мумкин.

Фақирларнинг мол-дунёси, ҳеч вақоси йўқ. Улар жаннат талабида мол-дунёдан воз кечган. Бунга уч нарсадан бири сабаб бўлган дейди Жомий: охираат ҳисоб-китобидан кўркув; фақирлар бойлардан жаннатга олдин киради, деган ақида; тоат ҳаловати, хотиржамлик кайфиятини қўлга киритиш ва уни зиёда қилиш мақсади.

Жомий фақирлар тоифасининг сулук ахли ичидаги ўзига хос фарқли жиҳатларини ҳам курсатади. Маломатий ва мутасаввиф жаннат эмас, Оллоҳ талабгори бўлиб, унга яқинлашиш истагида бўлса, фақирлар жаннат талабгоридир ва шу жиҳати билан ўз нафсига ён босувчидир. "Суфийларнинг фақирлардан фарқи шундаки, суфий мақомига эришганлар учун фақир ва ғино (бойлик) масаласи Ҳақ иродатида йўқ бўлиб кетган, махв бўлган. Фақирнинг мақсади эса чекланган. Бироқ суфий даражасига эришган ҳар бир одам фақир мақомидан бешак ўтади. Бу шароит ва заруратдан келиб чиқади. Зотан, фақир ҳеч бир амал, ҳеч бир ҳол ва ҳеч бир мақомни ўзига хос деб билмайди, яъни тан олмайди. Фақир ҳақиқати шундаки, унда на вужуд бор, на зот ва на сифат. Махв узра махв, фано узра фанодир", дейди Жомий.

Фақир ва зоҳид ўртасидаги фарқ шундаки, фақирлик зуҳдсиз ҳам бўлаверади, яъни фақир зоҳидга ўхшаб дунёни тарк этса-да, унинг дунёга бўлган рағбати сўнмаслиги мумкин. Худди шунингдек, зоҳид бўлиш учун ҳам фақирлик шарт эмас. Масалан, киши бой бўлса ҳам, дунёга кўнгил қўймаслиги мумкин.

Жомий наздида, фақир икки хил бўлади: расмий ва ҳақиқий. Фақирларнинг расмийси, мулки бўлмай, ростдан ҳам ночорликда яшайди. Ҳар қанча давлати бўлса ҳам, мол-дунёга берилмасдан яшаган одам эса ҳақиқий фақирдир. Ҳақ

таоли баъзи авлиёлар зоҳирини бойлиги либоси билан бозайди, шу сабабли айрим зоҳир аҳли уларни дунёга кўнгил қўйганлардан, деб ҳисоблайди. Ваҳланки, улар ҳақиқий фақирдир ва ўз ботинини уларни тушунмайдиганлардан яширгандир.

Аммо баъзи машойихлар расмий фақирликни ихтиёр этади. Сабаби, халқни анбиёлар йўлига эргаштиришда фақир суратида тарғиб этиш самаралидир. Улар халқни дунё лаззатларига эмас, Ҳақ даргоҳига даъват этади.

Ходимлар шундай жамоаки, улуг тақво соҳибларига хизмат қилишдан завқ олади. Улар фарз ибодатлардан ортган вақтини шайхларига бағишлайди ва барча ишларида уларга ёрдам беради. Буни ўзларининг нафъ ибодатлари деб билади ва шу хизматлари эвазига охират савобидан умид қилади.

Обидлар эса охират савоби учун ибодат ва фойдали илмлар билан шуғулланади. Бу сифат суфийларга ҳам хос. Бироқ суфийлар Тангрини, охират савоби қасдида эмас, Ҳақ бўлгани учун севади.

Обидлар охират савобини кўзлаб ибодат қилишда бой ёки фақир бўлишнинг фарқи йўқ деб ҳисоблайди. Ҳар қанча бойлиги бўлса ҳам инсон обид мартабасида бўлиши мумкин.

Жомий суфийликка интилганларнинг учинчи табақасини нуқсончилар деб номлайди. Бу табақа вакиллари тасаввуф аҳлининг ҳар бир тоифаси ичида учрайди. Юқорида тилга олинган иккинчи табақа “муташибихун муҳик”, яъни ҳақиқатда суфий бўлишга интилганлар ҳисобланса, учинчи табақа уларнинг акси — риёкор солиқлар, яъни Жомий тили билан айтганда, “муташибихун мубаттал”лардир.

Жомий тасаввуф аҳлининг икки табақасини қандай тартибда таснифлаган бўлса, қуйи табақани ҳам шу тартибда таърифлайди. Жумладан, комили мукамал суфийликка даъво қилувчи риёкор кимсаларга ботинийлар ва мубоқийлар киради. Улар ўзларини ориф ва суфий санайди, аммо ақоид, аъмол ва ҳволлари пуч ва юзакидир. Бу табақа шариатга итоат этмайди ва буни авомши деб ҳисоблайди.

Мажзубларнинг риёкори шундай тоифаки, Фано денгизида фарқ бўлганлик ва Тавҳид айнида ҳалок бўлганлик даъвосини қилади. Ўз ҳаракат ва жидду каҳдларини янада орттирмайди ва дейдики, бизнинг ҳаракатимиз эшикларнинг ҳаракатига ўхшайди, яъни ҳаракатлантирувчи кучга муҳтождир. Жомий таъкидича, бу киёс тўғри бўлса-да, уларнинг ҳолига мувофиқ эмас. Бу тоифа индиқлар деб аталади. Саҳл бин Абдуллоҳ “Агар киши шариат усулига риоя қилса ва ибодатлар аҳқомини муҳофаза этса, улар сиддиқлардир, агар киши шариатни ҳисобга олмай иш тутса, у зиндиқдир” деб айтган.

Жомий маломатийларнинг риёкорлари ҳақида тўхталар экан, қаландарларнинг аксари XV асрга келиб мунофиқ тоифага айланганини таъкидлайди. Асл қаландар маломатийларга ўхшашни истайди. Жорий этилган расм-русумлар, онун-қоидалар, одоб-ахлоқ меъёрларини бузишдан чўчимайди. Тоат-ибодатларда улар эркин. Фақат фарз амалларини бажаради. Маломатийлар камоятга эришиш ва фазилатли бўлишга астойдил интилади. Бу ҳаракатларини алқдан пинҳон тутайди. Риёкор қаландарлар эса ўз амалларини халққа намоиш этади. Жомийнинг таъкидлашича, замона қаландарлари “ҳашвийлар”, яъни бангиларга айланиб, исломни унутган. Улар зиндиқларга ўхшаш, ихлос даъвосини қилади, аммо фиску фужур ва гуноҳга берилган. Қаландарларнинг йтишича, бундай хатти-ҳаракат уларга халқ маломат қилиши учун керак эмиш. Ҳақ халқнинг тоатига зор эмас ва гуноҳ ҳам зарарсиз эмиш.

Зоҳидларнинг риёкори халқнинг назарига тушиш учун дунё зийнатларидан оз кечиб, жамиятдан юз ўгиргандек кўринади. Шу орқали халқ ичида обрў-

эътибор қозонишга интилади. Кўп ҳолларда халқни ишонтира олади ҳам. Улар мол тарки эвазига обрў сотиб олувчилардир.

Фақирнинг риёкори шундайки, зоҳирда расмий фақирликни бўйнига олган, ботини эса фақирликдан йироқ. Унинг муроди — фақир бўлиб кўриниш орқали халқ олқишига сазовор бўлишдир.

Риёкор ходимларнинг суфийларга хизмат қилишдан муроди охират савоби эмас, балки буни дунёвий манфаатларга эришиш йўли деб билишдир. Мақсади обрў-эътибор, шахсий манфаат ва мол-давлатдир. Уларни “мутахаддим” деб атайдилар.

Обидларнинг риёкори ўзини обид ҳисоблагани билан кўнглида охират савобига бепарволик бор. Ибодатдан мақсади халқ назарига тушишдир.

Маълумки, Жомийдан йигирма йил кейин Навоий ҳам “Нафаҳот ул-унс” йўлида “Насойим ул-муҳаббат” асарини ёзган. Унинг муқаддимасида мазкур тасниф берилмаган бўлса-да, суфий мартаба-мақомларининг ўзига хос таърифи мавжуд. Жомий суфийларни мистик-интеллектуал даража бўйича таснифлаган бўлса, Навоий бу масалага тарихий-даврий нуқтаи назардан ёндашади. Уларни уч тоифага: пайғамбарлар, уламолар ва авлиё — машойихларга бўлади. Чунончи, у аввал набийлар ва уларнинг сўнггиси бўлмиш Муҳаммад алайҳиссалом ҳақида сўз юритади. Демак, Навоий суфийлар деганда, аввало, пайғамбарларни назарда тутайди. Муҳаммад алайҳиссаломдан кейинги давр уламолари ҳам суфийлардир. Уламо деганда, муаллиф исломий фанларнинг тамал тошини қўйган саҳобалар ва кейинги давр олимларини назарда тутган кўринади. Учунчи тоифа машойих ва авлиёлардир. Уларнинг даври IX-X асрлардан бошланади. “Бу соҳибдавлатлар олам инқирозигача... халойиқга иршод ва аҳдо қилурлар...” дейди Навоий.

Умуман олганда, “Насойим”да ҳам “Нафаҳот”даги тамойил бузилмайди, яъни машойих ва авлиё даражасига фақат олим ва тақводор зотлар муяссар бўлади. Хавориқ одот ва кароматларга ботиний ва зоҳирий билимларни эгаллаш орқали эришилади. Навоий машойих ёки валий дин илмини чуқур эгаллаган олим бўлиш билан бир қаторда, рухий-маънавий камолот мақомларини босиб ўтган порсо тақводор бўлиши зарурлигига алоҳида урғу беради. Соҳиб кароматлар ўтиши муқаррар бўлган бу мақомларни Навоий куйидагича белгилайди: тавба, яъни ёмон ишлардан сақланиш; ҳалол луқма, яъни ризқни ҳунар орқали, ҳалол меҳнат билан топиш; шариатга риоят, яъни ислом арконларига садоқат; тариқат одоби, яъни эзгу ахлоқ; саховат; ҳилм ва бурдборлиқ, яъни ҳар кимдан ёмонлик кўрса, унга лутф кўрсатиш; ризо, яъни ҳар не бошга тушса, Ҳақдан кўриш; сабр, яъни ҳар бир кўргиликка сабр ва таҳаммул билан чидаш; сидқ, яъни ҳеч қачон ёлғон сўзламаслик; риёзат, яъни нафс тарбияси.

Ҳазрат Навоийнинг суфий учун мезон ҳисобланган фазилатларга алоҳида тўхталганининг тарихий сабаби бўлиши мумкин. Маълумки, тасаввуф дунёсидаги олтин давр Хожа Аҳрор фаолияти билан боғлиқ. Шу билан бирга, тасаввуфнинг таназзулига йўл очиб берган эркинликлар ҳам Хожа Аҳрор сиёсатига тақалади. Улуг мутафаккир бобомизнинг юқоридаги талабларни биринчи ўринга қўйиши унинг валий даражасида мушоҳада қилганидан дарак беради.

